

Abdullah el-Hâdimî'nin (ö. 1192/1778) Şerhu Dîbâceti'n-Netâic Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

Mustafa İsmail DÖNMEZ*

ÖZ

Abdullah b. Ebî Saîd el-Hâdimî 18. yy'da yaşamış bir âlimdir. Hâdim'de müftülük yapmıştır. En önemli eserlerinden biri, Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın Netâicü'l-Efkâr adlı İzhar şerhinin giriş kısmına yazdığı şerhtir. Bu makalede Abdullah b. Ebî Saîd el-Hâdimî ve onun Şerhu Dîbâceti'n-Netâic adlı eseri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdullah b. Ebî Saîd el-Hâdimî, Netâicü'l-Efkâr, Şerhu Dîbâceti'n-Netâic, Nabv.

ABSTRACT

Abdullah el-Hâdimî (d. 1192/1778) and Analysis of his Work Titled "Şerhu Dîbâceti'n-Netâic"

Abdullah b. Ebî Saîd el-Khadimî was a scholar who lived in the 18th century. He served as a mufti in Khadim. One of his significant works is the commentary he did for the introductory part of İzhar, an explanatory work done for Netâicü'l-Efkâr by Mustafa b. Hamza of Kuşadası. In this article we have tried to introduce Ebî Saîd el-Khadimi and his "Şerhu Dîbâceti'n-Netâic"

Keywords: Abdullah b. Ebî Saîd el-Hâdimî, Netâicü'l-Efkâr, Şerhu Dîbâceti'n-Netâic, Nabw.

* Yrd. Doç.Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, e-posta: mismaildonmez@gmail.com

Giriş

Dibâcenin, “sevgilinin yüzü” anlamına gelen dibâhın Arapçalaşmış şekli olan ve “dallı çiçekli bir cins ipek kumaş; bir yazı türü” manalarında kullanılan dibâc (deybâc) kelimesinden geldiği kaydedilmektedir.¹ Farsça’dan Arapça’ya geçen dibâce, yazma eserlerin genellikle tezhip ve yıldızlarla süslü ilk sayfaları için kullanılarak buradan hareketle “kitap mukaddimesi” anlamını kazanarak yaygınlaşmıştır.² Mukaddime “hutbetü’l-kitab” adı verilen başlangıç kısmı ile asıl kısım ve bitiş (hatime) olmak üzere üç bölümden meydana gelir. Hutbetü’l-kitab besmele, Allah’a hamdü senâ (hamdele), Hz. Peygamber ile onun soyuna ve ashabına salâtü selam (salvele) kısmından oluşur. Mukaddimenin asıl kısmına “emmâ ba’d / ve ba’d” şeklindeki bir ibareyle geçilir. Bu ibare çok eski zamanlardan beri konuşma, hutbe, hitabe ve mektupların hamdele ve salvele kısmından asıl konuya geçişte kullanılagelen bir klişedir. Mukaddimenin asıl kısmında yazar telif sebebini açıklar; zamanın devlet reisinin övülmesine, eserin adıyla muhtevasına ve bazen kaynaklarına ilişkin bilgilere yer verilir. Bitiş kısmında Allah’a hamdü sena, Peygamber’e salâtü selamdan sonra ilahi yardım ve başarı talebinde bulunmak âdettir. Mukaddimelerin özellikle birinci ve üçüncü bölümleri olan dua kısımlarında secili kelimeler kullanılarak sanatlı nesrin en güzel örnekleri ortaya konmuştur.³

XVI. asır Osmanlı âlimlerinden olan İmam Birgivi’nin⁴ (ö.981/1573) nahiv ilmine dair telif ettiği *İzhâru’l-esrâr*’a dair yazılan şerhlerin en meşhuru Kuşadalı Mustafa b. Hamza (ö.1085/1674’den sonra) tarafından yazılan *Netâicü’l-efkâr* adlı eserdir. Bu şerh telifinden kısa bir süre sonra medreselerde *İzhâru’l-esrâr* ile beraber ders kitabı olarak okutulmuş, uzun yıllar medrese müfredatındaki yerini kaybetmemiştir. *Netâicü’l-efkâr*, *İzhar*’ın birçok şerhi arasında en önemli yere sahip olmuştur. Adı *İzhar* ile birlikte anıla gelmiştir. Bu şöhretin bir sonucu olarak şerh üzerine birçok haşiyeye ve ta’likât yazılmıştır. Mustafa b. Mehmed Efendi’nin *Menâfiu’l-abyâr*’ı, Mustafa b. Dede’nin *Gâyetü’l-enzâr*’ı, Hasan el-Mısıri’nin haşiyesi, Hâfızzâde Muhammed Emîn en-Niğdevî’nin *Ta’likât ale’n-Netâic*’i, Ahmed Cevdet Paşa’nın *Ta’likât alâ Netâicü’l-Efkâr*’ı, Sipâhizâde Ali’nin *Sirâcu basireti zâti’l-ebşâr*’ı, Abdulhamîd el-Harbûtî’nin *Nesâyicu’l-ebkâr alâ Netâicü’l-efkâr*’ı, Burdurulu Halil Efendi’nin *Gunyetü’l-ebşâr*’ı, Hafız Mustafa el-Mihalici’nin *Şerhu şevâhidi Netâicü’l-efkâr maa İzhârî’l-esrâr*’ı, Vakfıkebirli Ali Rıza’nın *Adalı Cedîd*’i, Eğinli Rahmi Efendi’nin *Galiyetu’n-Nevâfic ale’n-Netâic*’i, Hasan el-Geredevî’nin haşiyesi, Ömer Fazlı el-Çorûmî’nin haşiyesi, *Haşiyetu ba’di’l-fudalâ alâ Netâicü’l-Efkâr*,

1 Üzgör, Tahir, “Dibâce”, *DİA*, IX, 277-278.

2 Durmuş, İsmail, “Mukaddime”, *DİA*, XXXI, 115-117; Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Basımevi, İstanbul, 1983, I, 449.

3 Durmuş, “Mukaddime”, *DİA*, XXXI, 116.; Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergah Yay., İstanbul, 2013, s. 114.

4 Hayatı ve eserleri için bkz. Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: 1992, Seha Neşriyat.

Veliyyuddîn el-Abanavî'nin haşiyesi, Seyyid Mustafa Nuri'nin haşiyesi bunlardan bazılarıdır.⁵

Bu çalışmalardan birisi de *Netâicü'l-efkâr*'ın telifinden sonraki asır içerisinde Abdullah b. Ebî Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin (ö. 1192/1778) *Netâicü'l-efkâr*'ın mukaddimesini şerhettiği *Şerhu dîbâceti'n-Netâic* adlı eserdir. Eser telifinin gerekçelerinden birisi de ibaresi ve meseleleri muğlak olan bir kitap için şerh yazmaktır.⁶ Hâdimî, *Netâic*'in mukaddimesindeki ibarelerdeki kapalılıkları gidermek için bu eseri yazmıştır. Hâdimî'nin bu eseri, çeşitli müelliflerin risalelerinin bulunduğu *Mecmûatu'r-resâil* içinde 1302 senesinde Matbaa-i âmire'de basılmıştır.

Müellifin Hayatı ve Eserleri

Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö.1176/1762) oğludur. Konya'nın Hâdim kasabasında doğmuştur. Babasının medresesinde ilim tahsil etmiş, hacca gitmiş ve babasının vefatından sonra Hâdim müftüsü olmuştur. Tasavvufla da meşgul olmuştur. Hâdim'de vefat etmiştir.⁷ Müellife nispet edilen eserler şunlardır:

1. *Şerhu dîbâceti'n-Netâic*: Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın *Netâicü'l-efkâr* adlı eserinin giriş kısmına yazdığı şerhtir. Şârih eserinin giriş bölümünde eseri kaleme alışı nedenine ve müellif olarak kendisine dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Keza ferağ kaydında da bu anlamda bilgiler bulunmamaktadır. Ancak müellifin biyografisini veren kaynaklarda bu eser ona nispet edilmektedir. Ayrıca şerhin basıldığı *Mecmûatu'r-resâil*'in giriş bölümünde ve şerhin başlangıç kısmında müellifin adı açıkça yer almaktadır.

2. *Şerhu Mecâmi'i'l-hakâik*: Babası Ebû Saîd Hâdimî'nin fıkıh usulüne dair yazmış olduğu *Mecâmi'u'l-hakâik* adlı eserin şerhidir.

3. *Şerh ale'l-vesâyâ'l-Hâdimiyye*: Babasının *el-Vesâyâ* adlı eserinin şerhidir.

4. *Şerhu'l-Kasîdeti'l-hemziyye*: *Bûsiri'nin el-Kasîdetü'l-hemziyye'sinin* şerhidir.

5. *Hâşiye ale'd-dürer*: Molla Hüsrev'in *fıkha dair Dürerü'l-bükkâm* adlı eserinin haşiyesidir.

6. *Hâşiye alâ Şerhi'l-besmele*: Babasının *Şerhu'l-besmele'sine* yazdığı haşiyedir.

7. *Hâşiye alâ bâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth*

8. *Risâle fi'z-zikr*

9. *Risâle fi'l-hurûf ve'l-mukatta'ât fi evâli's-suver*.⁸

5 Dönmez, Mustafa İsmail, *Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve "Netâicü'l-Efkâr fi Şerhi'l-İzbâr" Adlı Eseri (İnceleme ve Tabkik)*, Doktora Tezi, Danışman: Galip Yavuz, Marmara Ün.v., 2013, s. 91.

6 Kara, s. 114.

7 Koca, Ferhat, "Hâdimî, Abdullah", *DİA*, XV, 24.

8 Koca, a.g.m., s. 24; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 298; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Es-mâül-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Vekâletü'l-Maarif Matbaası, İstanbul, 1951, I, 485; Kehhâle, Ömer Ridâ, *Mu'ce-mül-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübü'l-Arabiyye*, Dâru lhyâit-Turâsî'l-Arabi, Beyrut, ts., VI, 141.

Şerhte İzlediği Metod

Şârih, *Netâicu'l-efkâr*'ın mukaddimesini şerh ederken birçok unsuru göz önünde bulundurmuştur. Nahiv ilmine dair bir eserin mukaddimesini şerh etmesine rağmen eserinde belâgat, kelâm, fıkıh usulü, mantık gibi farklı bilim dalları ile bilgiler aktarmış, tartışmalara girmiştir. *Netâicu'l-efkâr* metni üzerinde çalışma yapan öğrenci ve okuyucuya metni kolaylaştırma amacı güttüğü de açık bir şekilde görülmektedir.

a) Metinde geçen harf-i cerlerin müteallaklarına işaret etmiştir. Ayrıca metindeki harf-i cerlerin hangi anlamda olduklarını belirtmiştir.⁹

b) Metindeki kelimelerin lügat anlamlarına temas etmiştir. Fiillerin hangi babdan olduklarını belirtmiştir.¹⁰

c) Metinde yer alan izafetlerin türlerine dair bilgiler vermiştir.¹¹

d) Kelime ve cümlelerin i'rablarını yapmıştır.¹²

e) 'Fâide' 'tenbîh' 'teznîb'¹³ 'tezyîl' gibi başlıklar açıp burada lüzumlu gördüğü konularda bilgiler vermiştir. Örneğin tazmin konusunda bilgiler vermiş, Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) görüşlerine değinmiştir.¹⁴

f) Bazı garip kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını verip örneklerle açıklamıştır.¹⁵

g) Kelimelerin luğavî ve ıstılâhî anlamlarını zikretmiştir.¹⁶ Terimlerin tanımlarını yapmıştır.¹⁷

h) Kıyâs-ı iktirânî, kıyâs-ı istisnâî, kazıyye-i hamliyye gibi mantık ilmi konularına değinmiştir.¹⁸

i) Tefsirlerden alıntılar yapmıştır. Beyzâvî,¹⁹ Keşşâf,²⁰ Ebu's-Suud ve *Hâşiyetü'ş-Şihâb*²¹ tefsirleri bunlardandır. Ayrıca Arap dili kaynaklarından da yararlanmıştır. Örneğin Suyûtî'nin (ö. 911/1505) el-*Müzhir*'inden alıntılar yapmıştır.

j) Darb-ı mesellerin anlamına ve kullanım yerlerine dair açıklamalar yapmıştır.²²

k) Zamirlerin mercilerine işaret etmiştir.²³

9 Abdullah b. Ebî Saîd Muhammed el-Hâmîdî, *Şerhu Dîbâceti'n-Netâic*, Matbaayı Âmire, İstanbul, 1302, s. 3.

10 Hâdimî, s. 3.

11 Hâdimî, s. 3.

12 Hâdimî, s. 7.

13 Hâdimî, s. 8.

14 Hâdimî, s. 10.

15 Hâdimî, s. 16.

16 Hâdimî, s. 17.

17 Hâdimî, s. 3.

18 Hâdimî, s. 17, 28.

19 Hâdimî, s. 14, 31.

20 Hâdimî, s. 30.

21 Hâdimî, s. 5.

22 Hâdimî, s. 20, 29.

23 Hâdimî, s. 29.

l) Okuyucuya/öğrenciye kolaylık olması için metinde geçen bazı karıştırılması muhtemel kelimelerin hareketlerinin nasıl olması gerektiğine dikkat çekmiştir.²⁴

m) Metindeki kapalı ifadelerle dair tenkitlerde bulunmuş, kendi görüşlerini ortaya koymuştur.²⁵

n) Müzekker ve müennes olarak kullanılan sözcüklere dair açıklamalar yapmıştır.²⁶

o) Metinde geçen cemi kelimelerin müfredlerini zikretmiştir.²⁷

p) Metinde geçen fiillerin bablarını, mâzi-muzârî, mâlum veya meçhul oluşlarını belirtmiştir.²⁸

q) Şerhte metne ait ifadeler kopuk olduğu için okuyucuya/öğrenciye kolaylık sağlamak adına ma'tûfun, nereye atf edildiğine işaret etmiştir.²⁹

r) Basra ve Kûfe nahiv ekollerinin görüşlerine yer vermiştir.³⁰

s) Bazı kelimelerin etimolojisine dair bilgiler vermiştir.³¹

t) Açıklamalarını ayetler, hadisler ve Arap şiiirinden örnekler ile desteklemiştir.

2. Şerhinde ilim dallarına ait değerlendirmeleri

Hâdimî dibâcenin şerhinde yeri geldikçe farklı ilimlerle alakalı değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmeler başlıca şunlardır:

2.1. Nahiv

قَوَالِبِ الْمَعَانِي جعل الالفاظ جَعَلَ fiilinin خلق anlamında bir mef'ule müteaddî, تصيير anlamında ise iki mef'ule müteaddî olduğunu belirtmiştir. Bu ibarede صَيَّرْ anlamında olup, birinci mef'ulü الالفاظ ikinci mef'ulü ise قَوَالِبِ dir. Fiilin bu anlamlarda kullanımına dair Kur'an-ı Kerim'den ayetler zikretmiştir. Fiilin bir mef'ule müteaddî olduğuna: وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ "karanlıkları ve aydınlığı var eden"³² iki mef'ule müteaddî olduğuna: وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا "Uykunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık."³³ ayetlerini örnek vermiştir.

Netâicü'l-efkâr'ın ibaresinde vaki olan, İzhar metninde zikredilmeyen İbn-i Hâcîb'in Kâfiye'sinde ele aldığı 'tenâzû' gibi konuları tespit etmiş, başlıklar açarak bu gibi konularla

24 Hâdimî, s. 31.

25 Hâdimî, s. 31.

26 Hâdimî, s. 29.

27 Hâdimî, s. 3.

28 Hâdimî, s. 7, 8.

29 Hâdimî, s. 10.

30 Hâdimî, s. 11.

31 Hâdimî, s. 13.

32 En'âm, 6/1.

33 Nebe', 78/9.

ilgili meseleleri detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu gibi konular metinde tekrar ettikçe ilgili konuya işaret etmiştir.³⁴ Metinde geçen ceza cümlelerini belirterek, şart cümlelerini de tespit etmiştir.³⁵ Metinde geçen edatlara dair değerlendirmeler yapmıştır. Örneğin أَنْ edatının masdariyye mi tefsir edati mı? olduğunu örneklerle açıklamıştır.³⁶ Fillerin farklı harf-i cerlerle kullanıldıklarında hangi anlamlara geldiklerine dair bilgiler vermiştir. Örneğin نظر fiilinin بين اللام، في، على، إلى gibi cer edicilerle kullanıldığında hangi anlamlara geldiğini açıklamış ve örnek cümleler içerisinde kullanmıştır.³⁷

2.2. Belâgat

Belâgat ilminin beyân, meânî ve bedî disiplinlerine dair değerlendirmeler yapmıştır.

“Hâtîme” adında bir başlık açıp, Kinâye, *hakikat*, *mecâz-ı mürsel*, *müşâbehet*, *zikru'l-mahâl irâdetu'l-hâl* alâkası, *istiâre-i musarraha-i asliyye*, *istiâre-i musarraha-i tebeyye*, *istiâre-i mekniyye*, *istiâre-i tabyîliyye* gibi konuları tanımlarıyla ve örnekler vererek açıklamıştır. *Telbîsu'l-miftâh* müellifi Hatîb Kazvînî ve es-Sekkâkî'nin görüşlerine yer vermiştir.³⁸ Yeri geldikçe metinde geçen istiarelere,³⁹ teşbih-i müekkedlere,⁴⁰ İcâz-ı kısara ve İcâz-ı hazfe⁴¹ işaret etmiştir. Metindeki bazı ifadelerin lüzumsuz ve fazlalık (haşiv) olmadığını örneklerle açıklamıştır.⁴² *Netâicu'l-efkâr* metninde Muktezây-ı zâhir, muktezây-ı hâl ve iltifat bulunan ifadeleri açıklamıştır.⁴³ Şârih Netâicu'l-efkâr metninde yeri geldikçe farklı ilim dallarına dair açıklamalar yapmıştır. Bu açıklama ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

2.2.1. Meânî ilmüne dair değerlendirmeleri

2.2.1.1. Müsnedün ileyh'in ism-i mevsul olarak marife olması

Müsnedün ileyh'in ism-i mevsul olarak marife yapılması muhatabın zihninde daha iyi yer etmesi içindir.⁴⁴ Metinde geçen takdim ve te'hirlere dair değerlendirmeler yapmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: وَرَأَوْدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ

“Evinde bulunduğu kadın (gönlünü ona kaptırıp) ondan arzuladığı şeyi elde etmek istedi”⁴⁵

Ayet-i kerimede الَّتِي olan müsnedün ileyh muhatapların zihninde daha iyi yer etmesi için ism-i mevsûl olarak marife yapılmıştır. Kadının arzu ettiği şey konusunda Yusuf'un

34 Hâdimî, s. 10-11, 16.

35 Hâdimî, s. 29.

36 Hâdimî, s. 30.

37 Hâdimî, s. 29.

38 Hâdimî, s. 12.

39 Hâdimî, s. 11, 15, 18, 19, 20, 22, 26, 27.

40 Hâdimî, s. 20.

41 Hâdimî, s. 23.

42 Hâdimî, s. 23.

43 Hâdimî, s. 14.

44 Hâdimî, s. 8.

45 Yusuf, 12/23.

(a.s.) nezahetine dikkat çekmek için onu arzulayan kadının ismi alem olarak marife yapılmamış, “*evinde bulunduğu kadın*” şeklinde ism-i mevsûl olarak marife yapılmıştır.

والصلاة والسلام على من أوتي جوامع الكلم “*Salât ve selâm veciz ifadeler kendisine verilmiş olan zata olsun*” ibaresinde aslında kastedilen Hz. Peygamberdir. Müsnedun ileyh, okuyucunun zihninde daha iyi yer etmesi ve başkaları ile karıştırılmaması için ism-i mevsûl olarak (مَرْئ) marife yapılmıştır.⁴⁶

2.2.1.2. Müsnedun ileyh’in Takdimi

Hâdimî, *Netâicu'l-Efkâr*'ın ibaresinde başta müsnedun ileyh olmak üzere tahsis ve ihtimam ifade etmek için yapılan takdimlere temas etmiştir.

Metindeki *وبفضله رفع* ibaresinde *مفعول* bih olan *بفضله*, âmili olan *رفع*'nın önüne geçirilmiştir. Bu takdim tahsis için yapılmıştır. Bu durumda anlam “ancak Allah’ın fazlıyla” olmaktadır. Aynı durum şu ayette de bulunmaktadır:

“*And olsun ki, ölmeniz de öldürülmeniz de Allah’ın huzurunda mutlaka toplanacaksınız.*”⁴⁷ Ayette *مفعول*, âmili üzerine takdim edildiği için tahsis ifade etmektedir. Burada takdim aynı zamanda ihtimam ve Allah’ı tazim için yapılmıştır. Keza *بسم الله* de âmil sonda takdir edilmiştir. Burada da Allah’ın ismine ihtimam gösterilmiştir.

“*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*”⁴⁸ ayetinde ise “*oku!*” emri daha önemli olduğu için takdim edilmiştir. *بسم ربك* *مفعول*ünün âmili kendisinden sonra gelen ikinci *اقرأ* fiilidir.⁴⁹

ويتكوينه كان ibaresinde de hasr, ihtimam ve Allah’ı tazim gibi gayelerle mâmulün âmili üzerine takdim edildiğini beyan etmiştir.⁵⁰

2.2.1.3. Kalb

Sözün lafız veya manaca ters çevrilmesi olarak tanımlanmıştır.⁵¹ Müellif kalbin tanımını yaptıktan sonra örnekler vermiş ve bu konudaki tartışmalara değinmiştir.

الحوض ve *الناقة* cümlesinde *الحوض* arasında kalb yapılmıştır. *Netâicu'l-ef-kâr* metnindeki *الكلم* *على من أوتي جوامع الكلم* ibaresinde de kalb yapılmıştır. Aslına *إياه* *جوامع الكلم* denmeli iken mübalağa nüktesiyle Hz. Peygamber’e (s.a.v.) raci zamir naib-i fail yapmış ve *مفعول* üzerine takdim edilmiştir.⁵² Meâni ulemasının çoğuna göre

46 Hâdimî, s. 8.

47 Âl-i İmrân, 3/158.

48 Alak, 96/1.

49 Hâdimî, s. 4.

50 Hâdimî, s. 5.

51 Durmuş, “Kalb”, *DİA*, XXIV, 232, 233.

52 Hâdimî, s. 8.

talep edilenin aksi ve maksadın zıttı olduğu için kalb makbul değildir. Sekkâkî ise söze güzellik kattığı için kalbi mutlak manada makbul görmüştür. Bir kısım ulemaya göre “kalb” söze güzellik katmanın haricinde bir nükteye sahipse makbul, değilse makbul değildir. Makbul olanın örneği şairin şu beytidir:

وَمَهْمَهٍ مُعْبَرَةٌ أُرْحَاؤُهُ كَأَنَّ لَوْنَ أَرْضِهِ سَمَاؤُهُ
*“Nice çöller geçtim ben, toz duman içerisinde,
 Gök kubbe yerin rengine bürünmüştü âdeti”*

Hâdimî, beyitte geçen kelimelerin anlamını vermiştir. Beyitte *أَرْضِهِ* ve *سَمَاؤُهُ* kelimelerinde kalb yapılmıştır. Burada kalbi makbul hale getiren nükte, göğün renginde yapılan mübalağadır. Aslında kalkan toz nedeniyle göğün rengi yere benzetilmiş iken, kalb yapılarak sanki yerin rengini gökten aldığı ifade edilmiştir.⁵⁴

2.2.1.4. İltifât

İltifât, bir ifadede sözün yönünü birden bire değiştirerek üslûp farklılığı meydana getirme anlamında edebî sanattır.⁵⁵ Şârih, metinde geçen iltifatlara dair açıklamalar yapmıştır. Buna göre müellifin *أقول العبد* demek yerine *فيقول العبد* ifadesini tercih etmesinde Sekkâkî’ye göre iltifât-ı hâs vardır. Buradaki iltifât mütakellimden gâibe olmuştur. Şairin şu sözünde de gâibten muhataba iltifât vardır.

تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْإِثْمِ
“Gecem bitmek bilmedi İsmud denen yerde”

Şair kendisinden bahsettiği için aslında *ليلي* demeli idi. Hâdimî iltifata ilişkin Kuran’dan âyetler de zikretmiştir.⁵⁷

2.2.1.5. İcâz

Sözlükte “sözü kısaltmak” anlamına gelen *icâz*, terim olarak meânî ilminde “bir maksat ve fikrin en az sözle açıklanması” demektir.⁵⁸ Şârih, *إيجاز بلا إحتلال*, *ibaresinde icâza dair açıklamalar yer vermiştir. İcâzın sözlükte sözün kısa olması, terim olarak ise “meramı daha az sözlerle ifade etmek” anlamına geldiğini belirtmiştir. İcâzın kısımları olan icâz-ı kısırı ve hazîfi tanımlayarak örneklerle açıklamıştır. İcâz-ı kısıra şu ayeti örnek vermiştir:*

ولكم في القصص حياء *“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır.”*⁵⁹

İcâz-ı hazife ise şu ayeti örnek vermiştir: *واسئل القرية* *“Kent halkına sor”*⁶⁰

53 Beyit Ru’be b. el-Accâc’a aittir. Bkz. el-Abbâsî, Şeyh Abdurrahman b. Ahmed, *Meâhidü’t-Tensîs* âla Şevâhidü’t-Telhis, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Âlemu’l-kutub, 1947, I, 178.

54 Hâdimî, s. 9.

55 Durmuş, İsmail, “İltifât” *DİA*, XXII, 152-153.

56 Beyit İmruu’l-Kays’a aittir. Bkz. el-Abbâsî, I, 170.

57 Hâdimî, s. 14-15.

58 Saraç, M. A. Yekta, “İcâz”, *DİA*, XXI, 392-393.

59 Bakara, 2/179.

60 Yûsuf, 12/82.

2.2.2. Beyân ilmine dair değerlendirmeleri

2.2.2.1. Mecâz-ı mürsel

قوالب المعاني جعل الالفاظ قوالب ibaresinde قوالب kelimesinin çoğulu olan قوالب ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur:

قال kelimesi zikru'l-melzûm, irâdetü'l-lâzım kabilinden mecâz-ı mürseldir. Buradaki قوالب kelimesinin gerçek anlamı zanaatkârların kullandığı kalıp aletidir. Ancak burada kalıp gerçek anlamında kullanılmayıp, bu anlamın lâzımı olan مأخذ manası kastedilmiştir.⁶¹

2.2.2.2. Kinâye

Sözlükte “bir şeyi bir şeyle örtmek” anlamına gelen kinâye kelimesi edebî sanat olarak “örtülü anlatım” demektir. Beyân âlimlerine göre kinaye, söz içinde geçen asıl anlamın yanında bir başka lâzımî mânanın anlatıldığı kelime veya terkiptir.⁶² Şârih, kinâyeyi “gerçek anlamı kastetmeye mani bir karine bulunarak, aralarındaki ilgiden dolayı gerçek anlamı dışından kullanılan lafız” şeklinde tanımlamıştır. *فَلَانٌ طَوِيلُ النَّجَادِ* “Falan-*canın kılıç bağı (boyu) uzundur*” örneğinde gerçek anlamı kastetmeye engel karîne-i mânia yoktur. Bu örnek kılıç bağı uzun kişi anlamında veya dolaylı olarak boyu uzun kişi anlamında kullanılabilir. Karîne-i mânia'ya ve kinaye ile mecaz arasındaki farklılıklara dair açıklamalar yapmıştır.⁶³

2.2.2.3. Teşbih

Teşbih-i müekked: Benzetme edatının hazfedilmesiyle yapılan teşbih türüdür.⁶⁴ Bu teşbihe Kur'an'dan şu örneği vermiştir:

تَمْرٌ مِّثْلَ مَرِّ السَّحَابِ “Halbuki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler.”⁶⁵

Âyette benzetme edatı hazfedilmiştir. Âyet, تَمْرٌ مِّثْلَ مَرِّ السَّحَابِ takdirindedir.

قوالب المعاني جعل الالفاظ كقوالب للمعاني جعل ibaresi قوالب kelimesinin hazfedilmesidir. Benzetme edatı hazfedilmiştir.⁶⁶

Müşebbehün bih'in müşebbehe muzaf olduğu benzetmeler de müekked teşbihtir.⁶⁷ Hâdimî المباني حروف درر ibaresinde درر kelimesinin حروف'a izafetinin bu türden olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Aynı şekilde ظروف التعريف موصولات نعمائه ibaresinde ظروف ولا يسع ظروف الكنايات تعريف موصولات نعمائه ibaresinde ظروف kelimesinin لکنایات'a izafeti müşebbehün bih'in müşebbehe izafeti türünden olup, müekked teşbihtir.⁶⁹

61 Hâdimî, s. 2.

62 Durmuş, İsmail, “Kinâye”, *DİA*, XXVI, 36, 37.

63 Hâdimî, s. 12, 23.

64 Bkz. Durmuş, İsmail, “Teşbih”, *DİA*, XL, 555.

65 Neml, 27/88.

66 Hâdimî, s. 2, 3.

67 Durmuş, İsmail, “Teşbih”, *DİA*, XL, 555.

68 Hâdimî, s. 3.

69 Hâdimî, s. 6.

2.2.2.4. İstiâre

Sözlükte “ödünç istemek, ödünç almak” anlamına gelen istiâreyi belâgat âlimleri, “bir kelime veya terkinin, teşbihe mübalağa ve yorum gücü sağlamak için benzeşme ilgisiyle ve bir karîneye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması” şeklinde tarif etmişlerdir.⁷⁰ Şârih, istiârenin tanımını yaparak kısımlarını zikretmiş ve onların da tanımlarını yapmıştır. İstiâre-i Musarraha’yı tanımlayarak Asliyye ve Tebeiyye kısımlarının da tanımlarını yaparak örneklerle açıklamıştır. Tebeiyyede müsteâr sözcüğün isim, fiil ve harf olabileceğini örneklerle açıklamıştır. Ardından İstiâre-i Mekniyye’nin tanımını yaparak örneklerle açıklamıştır. İstiâre-i Tahyîliyye’nin Mekniyye’ye gerekli olduğunu ifade etmiş ve bu konuda *Telbîsu’l-miftâh* müellifi Hatîb Kazvîni ile Sekkâkî arasındaki görüş ayrılıklarını zikretmiştir.⁷¹

2.2.3. Bedî ilmîne dair değerlendirmeleri

2.2.3.1. Muhassinât-ı Lafziyye

2.2.3.1.1. Cinâs (Tecnîs)

Anlamları farklı, yazılış veya söylenişleri aynı yahut benzer olan kelimelerin nazım ve nesirde bir arada kullanılması yoluyla yapılan söz sanatıdır.⁷² Cinâs, tâm ve gayr-i tâm olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. Bunlar daha sonra alt bölümlere ayrılmaktadır.

Hâdimî, cinâs-ı gayr-i tâmmın alt kısmı olan cinâs-ı lâhik’in tanımını yapmış ve kısımlarına örnekler vermiştir. Cinâs-ı lâhik’i “*Kelimeler arasındaki farklılığın harflerin türlerinde olmasıdır*” şeklinde tanımlamıştır. Farklılığın kelimenin başında, ortasında ve sonunda olmasına göre üçe ayrılır. Farklılığın kelimenin ilk harfinde olduğuna şu örneği vermiştir:

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ

“İnsanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay haline!”⁷³

Ayette *هُمَزَةٍ* ve *لُّمَزَةٍ* kelimeleri arasında cinâs-ı lâhik vardır. Farklılık kelimenin ilk harfinde olmuştur.

Farklılığın kelimenin ortasındaki bir harfte olduğuna şu örneği vermiştir:

ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِعَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ

“Bu, sizin yeryüzünde haksız yere şımarmanızdan ve böbürlenmenizden ötürüdür.”⁷⁴

Ayette *تَفْرَحُونَ* ve *تَمْرَحُونَ* kelimeleri arasında cinâs-ı lâhik vardır. Farklılık kelimenin ortasındaki harflerde olmuştur.

70 Durmuş, İsmail, “İstiâre”, *DİA*, XXIII, 315-318.

71 Hâdimî, s. 12, 18, 19.

72 Kılıç, Hulûsi, Yetiş, Kazım, “Cinas”, *DİA*, XVIII, 12-14.

73 Hümeze, 104/1.

74 Ğâfir, 40/75.

Farklılığın kelimenin son harfinde olduğuna şu örneği vermiştir:

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ

“Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde”⁷⁵

Ayette *أَمْرٌ* ve *الْأَمْنِ* kelimeleri arasında cinâs-ı lâhik vardır. Farklılık kelimenin son harflerinde olmuştur.

والمعاني بنظم درر حروف المباني جعل الالفاظ قوالب المعاني ve *المعاني* kelimeleri arasında ikinci türden bir cinâs-ı lâhik olduğuna değinmiştir. Zira değişiklik iki kelimenin ortasındaki harflerde olmuştur.⁷⁶

2.2.3.1.2. Seci

Seci “*Daha çok nesir halindeki metinlerde ifade bölüklerinin sonlarının aynı kafiye veya aynı vezinde ya da her ikisinde aynı olması*” diye tanımlanmıştır.⁷⁷ Hâdimî, secinin üç kısmı olduğunu belirtmiştir. Mütevâzî seciyi “*İki fâsulada vezin birliği olup, diğer lafızların çoğu arasında bu birliğin bulunmaması*” olarak tanımlamıştır.

والمعاني بنظم درر حروف المباني وفضلها على سائر الاصوات جعل الالفاظ قوالب المعاني ve *المعاني* kelimelerinde mütevâzî seci vardır. Zira bu iki arasında vezin birliği varken *جعل* ile *فضل* kelimesi ve *الفاظ* ile *سائر* arasında birlik bulunmamaktadır.⁷⁸

2.2.3.1.3. İktibas

Kur’an ve hadisten alınmış bir ibareyi cümleye yerleştirmek anlamında edebi sanattır.⁷⁹ Hâdimî, *Netâici’l-efkâr* metnindeki iktibaslara dair bilgiler vermiştir. Örneğin Kuşadalı’nın ibaresinde hadislerden ve ayetlerden yapılan iktibaslara işaret etmiş, ilgili hadisleri yazmıştır. Ayrıca Kuşadalı’nın ibaresinde bazı hadislere işaret olduğunu ve bunların neler olduğunu zikretmiştir.⁸⁰

Örneğin: *رفع عن أمي الخطأ والنسيان* ibaresi *رفع عن أمي الخطأ والنسيان* *Um-metimden hata, unutmama, zorlama ile işlenen fiillerden sorumluluk kaldırılmıştır*⁸¹ hadisinden iktibas edilmiştir. Bu ibarede aynı zamanda *اتفاق أمي حجة قاطعة* *Ümmetimin ittifaki kesin bir delildir*⁸² hadisine de işaret vardır.

Şairin *لقد أنزلت حاجاتي بواد غير ذي زرع* *İhtiyaç duyduğum şeyler ekin bitmez bir vadiye konulmuş*⁸³ kavlinde de iktibas olduğunu belirtmiştir.⁸³ Burada şu ayetten iktibas vardır.

75 Nisâ, 4/83.

76 Hâdimî, s. 4.

77 Durmuş, “Seci”, *DİA*, XXXVI, 273-275.

78 Hâdimî, s. 3, 4.

79 Durmuş, “İktibas”, *DİA*, XXII, 52.

80 Hâdimî, s. 5, 24.

81 Ebû Hafs, İbnu’l-Mulakkın Sirâcuddin, *el-Bedru’l-Munîr fi Tahrîci’l-Ehâdisi’l-Vâkiati fi Şerhi’l-Kebîr*, (nşr. Mustafa Ebu’l-ğayt, Abdullah b. Süleyman, Yasir b. Kemal), Dâru’l-Hicre, Riyad, 2004, IV, 177.

82 Kaynaklarda hadis olarak tespit edemedik.

83 Hâdimî, s. 5.

رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ *“Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim.”*⁸⁴

أوتيت جوامع الكلم والبصيرة والسلام على من أوتي جوامع الكلم *“Bana cevâmiu'l-kelim (az sözle çok şey ifade etme kabiliyeti) verildi”*⁸⁵ hadisinden iktibas edilmiştir.⁸⁶ İktibasa dair başka örnekler de zikretmiştir.⁸⁷

2.2.3.1.4. Telmih

Bir âyete, bir hadise, kıssa, olay vecize, atasözü vb.ne gönderme yapma sanattır.⁸⁸ Müellif ibaredeki telmihlere dikkat çekmiştir.

وإن تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيُحْيَىٰ وَيُزَيْنَةَ وَيُحْيَىٰ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيُحْيَىٰ وَنِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا *“Halbuki Allah'ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız”*⁸⁹ ayetine telmih olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

2.2.3.1.4. Reddü'l-acüz ale's-sadr

Beyit veya fıkra sonundaki kelimenin aynısının yahut benzerinin başta tekrar edilmesi anlamındaki sanattır. Bu sanat hem şiirde hem de nesirde olur. Şârih, metinde geçen فلاح ليس فيهم فلاح لي أن ليس فيهم فلاح ifadesinden sonra bu sanata dair açıklamalar yapmıştır. Ayetlerden ve şiirlerden şahitler zikretmiştir.⁹¹

2.2.3.1.5. Berâat-i istihlâl (Husn-i ibtidâ)

Berâat-i istihlâl nazım ve nesirde maksada ve muhtevaya işaret eden kelime ve deyimlerin yardımıyla konuya ilgi çekici güzel bir üslupla başlama sanattır.⁹² Müellif, Seyyid Şerif Cürçânî'nin bu terim için yaptığı şu tanıma yer vermiştir: *“Kelamın baş tarafının maksada uygun olmasıdır.”*⁹³ *Netâicü'l-efkâr*'ın metninde berâat-i istihlâl olan yerlere dair açıklamalarda bulunmuştur. Berâat-i istihlâl olan yerler şunlardır:

جعل الالفاظ قوال المعاني *Netâicü'l-efkâr*'da lafızlara ait hallerden bahsedildiği için maksada işaret eden bu tabirde berâat-i istihlâl vardır.

بنظم درر حروف المباني *Netâicü'l-efkâr*'da harflerden bahsedildiği için maksada işaret eden حروف kelimesinde berâat-i istihlâl vardır.⁹⁴

84 İbrâhim, 14/37.

85 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-Hadis, Kahire, 1995, VIII, 209.

86 Hâdimî, s. 8.

87 Hâdimî, s. 24.

88 Durmuş, İsmail, “Telmih”, *DİA*, XL, 407- 408.

89 Nahl, 16/18.

90 Hâdimî, s. 7.

91 Hâdimî, s. 30.

92 Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Berâat-i istihlâl”, *DİA*, V, 470.

93 Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rifât*, (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı), Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003, s.104; Hâdimî, s. 3.

94 Hâdimî, s. 3.

Kaynakça

- el-Abbâsî, Şeyh Abdurrahman b. Ahmed, *Meâhidü't-tensîs alâ şevâhidi't-telhîs*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Âlemu'l-kutub, 1947.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1405.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-hadîs, Kahire, 1995.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: 1992, Seha Neşriyat.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Ve-kâletu'l-Maarif Matbaası, İstanbul, 1951.
- Dönmez, Mustafa İsmail, *Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve "Netâciu'l-Efkâr fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eseri (İnceleme ve Tabkik)*, Doktora Tezi, Danışman: Galip Yavuz, Marmara Üniv., 2013
- Durmuş, İsmail, "Mukaddime", *DİA*, XXXI, 115-117.
- _____, "Kalb", *DİA*, XXIV, 232, 233.
- _____, "Teşbih", *DİA*, XL, 555.
- _____, "Secî", *DİA*, XXXVI, 273-275.
- _____, "İktibas", *DİA*, XXII, 52.
- _____, "Telmih", *DİA*, XI, 407, 408.
- _____, "Tezat", *DİA*, XLI, 58-60.
- _____, "İltifât", *DİA*, XXII, 152-153.
- _____, "İtilâf", *DİA*, XXIII, 459, 460.
- Ebû Hafs, İbnu'l-Mulakkîn Sirâcuddîn, *el-Bedru'l-Munîr fî Tahrîci'l-Ehâdîsi'l-Vâkiati fî Şerhi'l-Kebîr*, (nşr. Mustafa Ebu'l-ğayt, Abdullah b. Süleyman, Yasir b. Kemal), Dâru'l-Hicre, Riyad, 2004.
- Hacımuftüoğlu, Nasrullah, "Berâat-i istihlâl", *DİA*, V, 470.
- el-Hâdimî, Abdullah b. Ebî Saîd Muhammed, *Şerhu Dîbâceti'n-Netâic*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1302.

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergah Yay., İstanbul, 2013.

Kehhâle, Ömer Rıdâ, *Mu'cemu'l-Muellifin Terâcimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Kılıç, Hulusi, Yetiş, Kazım, "Cinas", *DİA*, XVIII, 12-14.

Koca, Ferhat, "Hâdimî, Abdullah", *DİA*, XV, 24.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Basımevi, İstanbul, 1983.

Saraç, M. A. Yekta, "İcâz", *DİA*, XXI, 392-393.

Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rifât*, (thk.) Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.

Üzgör, Tahir, "Dîbâce", *DİA*, IX, 277-278.